

HARCOSOK ÉS PARASZTOK

Georges Duby, a Collège de France professzora, e több mint egy évtizede megjelent könyvében a középkori Nyugat-Európa gazdaságának első fellendülő időszakával, nevezetesen a 7. és a 12. század, a barbár inváziók és a városok erőteljes fejlődése közötti korszakkal foglalkozik. Könyvének elsődleges célja, mint ahogy erre ő maga hívja fel az olvasó figyelmét, nem egy szigorúan vett gazdaságtörténet megírása volt, hanem egy hosszú korszak főbb fejlődésvonalainak felvázolása egy kiterjedt földrajzi térségben.

A könyv a 7–8. századi Európa sok szempontú leírásával kezdődik. A nagy népvándorlások végére Európa egy barbár térség, amelynek déli határán továbbél az antik Róma örökségét magának igénylő Bizánc, illetve megjelennek az egyre erősebbé váló iszlám államok. Magában Európában is két kultúra harcol egymással: a barbár germán–szláv típus az északi és a keleti térségben, és a déli területeken a római civilizáció maradványai. A köztes területeken fog igazán összekeveredni és egymásra hatni e két kultúra.

Nehezen felmérhető, mégis figyelembe kell vennünk az e korszakra vonatkozó klimatikus változásokat. Ehhez nagy segítséget nyújt az alpesi gleccserek vizsgálata, amelynek eredményeképpen megállapítható, hogy a korszakban Európában melegebb és kevésbé csapadékos éghajlat uralkodott, mint napjainkban. Európát, különösen északi területeit hatalmas erdőségek borították, amelyeket csak kis tisztások szakítottak meg, ahol az emberek megpróbálták az önfenntartásukhoz szükséges terményeket kisajtolni a földből. Vajon mennyien harcolhattak ily módon a természet erői ellen?

Dokumentumok hiányában szinte lehetetlen pontos képet festeni a kor demográfiai viszonyairól. A római birodalom demográfiai hanyatlása már a 2. századtól megindult, ehhez még hozzájárultak a barbár inváziók és a 6. századi pestis, amely száz éven keresztül újból és újból felütötte a fejét különböző területeken, így a 7. században csökkent számú lakossággal kell számolni. A számítások azt mutatják, hogy Galliában a népsűrűség 5,5 fő/km², Angliában 2 fő/km², Germániában 2,2 fő/km² körül mozgott. A hatalmas területeken kevés ember élt, így nem is annyira a föld jelentette a gazdagságot, hanem az emberek és szegényes szerszámaik feletti hatalom. A szerszámokról is csak kevés biztosat lehet mondani. Az írásos anyagok értelmezése is bizonytalan, nem tudjuk pontosan, hogy mit jelentetett az aratrum vagy a carruca? A fém és fémszerszámok hiánya egyértelműnek látszik. Szinte minden szerszám fából készült, még az oly fontos eke is. Maga a termelés is nagyon alacsony szinten állt. Ehhez az is hozzájárult, hogy a termelt növényfajtákat gyakran a római és keresztény hagyományok, étkezési szokások határozták meg, így nem mindig azt természetették, ami a föld minőségének a legjobban megfelelt. Ezekben az étkezési szokásokban a kenyér és a bor játszott elsődleges szerepet, tehát a gabona és a szőlő termesztése került előtérbe. A gabonát kétnyomásos rendszerben természetették, de sokkal kevésbé szigorú rendszerben, mint a volt római területeken. E mellett megnőtt az állattenyésztés szerepe, különösen a disznótartásé, ami a nagy erdőségekkel magyarázható. A növénytermesztés és az állattenyésztés erős összekapcsolódása a barbár területekre jellemző, és jelentősen különbözik a római rendszertől. Éppen a kettő összeolvadásából alakul majd ki a középkori Nyugat-Európa. Nagy lehetőségek rejtettek a nagyállat-tartásban, amely egyaránt növelte a trágyázást és az igaerőt, elősegítve a föld intenzívebb művelését. Egyelőre azonban alig, vagy egyáltalán nem trágyáztak, s a nagyállatok hiánya miatt nem is tudták rendszeresen megművelni a földeket. Emiatt egyrészt nagy területeket kellett akár éveken át pihentetni, másrészt a növényhozamok is nagyon alacsonyak voltak, mint ezt jól mutatják azok a terméseredmények, amelyeket Duby az Annaples-i királyi dominium összeírása alapján kiszámolt: a polyvás búza betakarított mennyiségének az 54%-át használták fel a vetéshez, ez az arány az árpánál 62%, a rozsnál 100%. Mindez jól magyarázza a gyakori éhínségeket abban az Európában, ahol főleg kenyérral táplálkoztak az emberek.

Mégis mi a fejlődés rugója? – kérdezi Duby. A választ az osztályszerkezet kialakulásában találja meg. Létrejött a földesurak osztálya, amely már jelenlétével fogva is kényszerítette a parasztot arra, hogy többletet termeljen, csökkentve a primitív gazdaságra jellemző szabadidőt. Ezek után Duby a társadalmi struktúrákat mutatja be. Alapvetően három nagy kategóriát különböztet meg.

1. A rabszolgák (servus, ancilla vagy semleges alakban mancipium), akiknek semmijük sincs, egyszerű eszközök uraik kezében. Az utánpótlást a természetes szaporodás, a háborúk és a kereskedelem biztosította. A kategória határa nem volt áthághatatlan, volt mobilitás; ehhez járultak még a vegyes házasságok. Így összetett kategóriák is kialakultak.

2. A szabad parasztok, akiket Duby a következő kritériumok alapján határoz meg: fegyverviselési joguk van, követhetik a törzsfőt a törzsi hadjáratokban, részt vesznek a bíraskodásra és törvényalkotáásra meghatározott időközönként összeülő gyűléseken, közösen művelhetik a többi szabad paraszttal az addig műveletlen földeket. A romanizált területeken a két kategória között sokkal kevésbé éles az ellentét, ami elősegíti majdani egységesülésüket. A paraszti család struktúrája nehezen ismerhető fel, az biztos, hogy a termelés családi keretek között folyt. Ennél világosabban látszik, hogy milyen módon kapcsolódott a földhöz a családi közösség. A család egy központi hely köré csoportosult, ahová összegyűjtötték a terménytöbbletet. Ez a mansus, amely elsődlegesen lakhelyet jelölt egy közvetlen mellette fekvő, jól elhatárolt parcellával. Ehhez járultak még a mansushoz tartozó, de erősen elszórt területek. Érthető, hogy az arisztokrácia elsősorban az előbb említett központi lakhelyre igyekezett hatalmát kiterjeszteni.

3. Az urak, akiknek az élén a király állt, aki a barbároknál a prancsolás, a hadvezetés, a bíraskodás jogával rendelkezett. Ezek a jogok a családjában öröklődtek. A palatiumban lakott, amely még a többi nagycsalád lakhelyénél is nagyobb volt. Körülvették őt a szélesebb értelemben vett familia, szolgák, „barátai”. Ebből a kíséretből fejlődik majd ki az arisztokrácia. A keresztény egyház nagy földbirtokai is ekkor alakultak ki, általában adományokból. Az arisztokrácia földjein nagyrészt rabszolgák dolgoztak, de megjelentek a colonusok is, akik jogilag szabadok voltak, s használati jogot kaptak bizonyos földekre. Később a rabszolgamunka hasznosításának új módja alakult ki. A földesúr hagyta, hogy megházasodjanak, és rájuk is egy kis mansust bízott. Az egyre terjedő módszer egymáshoz közelítette a szabad bérlőket és ezeket a rabszolgákat. Egy új uradalmi struktúra kezdett kiépülni az uradalomhoz kapcsolódó bérlők gyarapodásával, akik az uradalom munkájában is részt vettek. A gazdasági hatalomhoz jogi hatalom is kapcsolódott, amely eredendően a királyt illette meg, de mert nem tudott vele járó kötelezettségeinek eleget tenni, a helyi hatalmasságokra ruházta át.

A következő fejezetben Duby a kor mentalitását vizsgálja. Mint minden olyan civilizáció esetében, amely nagy népvándorlásokból született, a háború és a rablás itt sem vált ketté. Érdekes példaként hozza fel Wessex királyának meghatározását: ha a támadók kevesebben vannak, mint heten, akkor tolvajok, ha hét és harmincöt között vannak, akkor rablóbandát alkotnak, ha harmincöttnél többen vannak, abban az esetben már katonai vállalkozásról van szó. A háború még állandó gazdasági tevékenység volt, de akkor is gazdasági értékek áramlásával járt, ha a háború elkerülése végett valaki megvásárolta a békét. Ha pedig egyenlő felek álltak egymással szemben, akkor a jó viszony fenntartását kölcsönös ajándékokkal kellett biztosítani. Ebben a szellemben az ajándék, az adomány alapvető jelentőséggel bírt, amelynek segítségével a javak állandó forgását biztosították. A javak egyik része azonban nem az emberek között cserélt gazdát. A földöntúli hatalmak és a halottak is megkapták a nekik járó ajándékokat. Ezt nagyon jól mutatja az a tény, hogy a halottnak joga volt magával vinni a sírba ékszereit, szerszámaikat. A kereszténység elterjedésének, Duby szerint, egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy az értékeket már nem temették el a halottal, hanem gyakran az egyháznak adták. Az egyház ezenkívül is jelentős mennyiségű adományokat kapott, hiszen tagjai különleges munkát végeztek, a többiek lelki üdvéért imádkoztak. Ezért, noha a kereskedelem nyomai nehezen lelhetőek fel ebben a korban, hiba lenne azt gondolni, hogy nem volt csere.

A kor mentalitásának másik fontos meghatározója, hogy a gazdagok a római életformát igyekeztek utánozni. A luxus életforma biztosításához azonban, a termelés alapvetően mezőgazdasági jellege és az alacsony termelési színvonal miatt, importálni kellett a termékeket. A forrásokból az is kiderül, hogy voltak hivatásos kereskedők, bár kisszámban. A pénz sem tűnt el teljesen, noha sokszor veretlen állapotban használták, ez alól az erős antik hagyományokkal rendelkező területek kivételt jelentettek. A pénz ekkor inkább a politikai intézményekhez kötődött. Jól mutatja ezt a tényt, hogy miközben Galliában a központi hatalom felaprózódott, különféle verésű pézsfajták alakultak ki, amit nem magyarázhat a kereskedelem ilyen fokú megélénkülése, tehát a pénzhasználat növekedése, a gall területek északi részén. A pénz értékmérő funkciója megmaradt, de annyira meg-

ritkultak a kereskedelmi cserék, hogy jelentősége lecsökkent. Az állami struktúrák fejlődése lendíti majd fel a pénz használatát, nevezetesen a Karoling állam kiépülése, amely még egy újítással járt, az ezüstpénz általánossá tételével. Tehát a fejlődés másik alapvető rugója a 8. és a 11. század között a kiépülő frank és viking állam, amihez a barbár népek nagyfokú katonai aktivitása és háborúi vezettek.

Ezek után Duby a Karoling államot mutatja be, amely a frank rablótámadások eredményeként fejlődött ki. Duby szerint a Karoling állam kialakulásának fontos következménye az, hogy az írásbeliség ismét fontos szerepet kapott, és így szerencsére a korszakról sokkal többet tudunk. A demográfiai változások is sokkal jobban nyomon követhetők a nagybirtokokon végrehajtott összeírások alapján. Jól látható változás a lakosság növekedése, olyannyira, hogy egy mansuson több család telepedett le, amiből valószínűsíthető, hogy az agrárfejlődés inkább a már meglévő területek intenzívebb művelésével bontakozott ki. Ebben nagy szerepe volt a még mindig alacsony technikai felkészültségnek. Egy-két generáció alatt azonban a demográfiai fejlődés fel fogja borítani a népességszám és az adott technikai keretek közötti egyensúlyt. A demográfiai fejlődés kitöltötte a nagy inváziók után üresen maradt területeket, és a válságból való kiutat az a technikai fejlődés teszi majd lehetővé, amely biztosítja az új földterületek megfelelő feltörését.

A Karoling-korszak alapvető gazdasági egysége a nagybirtok, a *mansus indomiticatus* volt. Központjában a *curtis* állt, amely egy elhatárolt épület- és földegyűttest jelölt, hozzákapcsolódott egy vagy több malom, kápolna, művelt, illetve megműveletlen földek. A körülötte szerveződő paraszttól elsősorban munkajáradékot követelt a földesúr, ugyanis a bérlok elsődleges feladata földesúri szempontból az volt, hogy segítséget nyújtsanak a nagybirtok megműveléséhez. Erre ugyan eredendően ott voltak a rabszolgák, de hamar jelentkezett ennek a rendszernek a hátránya. Mivel a mezőgazdasági termelés időszakos jellegű, a rabszolgákat nem tudák mindig teljesen foglalkoztatni, a nagy munkák idején pedig külső segítséget kellett igénybe venni: ezek voltak a bérlok. Persze a valóságban ilyen tiszta rendszer sohasem létezett, hiszen például a capituláris szabad tulajdonokról is tesznek említést, mégis az ilyen séma elég jól érzékelteti a kor viszonyait.

Az évtizedek folyamán bizonyos változások következtek be. Kezdtelt eltűnni a szabad és a nem szabad mansus közötti különbség azáltal, hogy a rabszolga családok is gazdálkodhattak mansusokon, és kezdtek elterjedni a vegyes, rabszolga-szabad házasságok. Fejlettebb területeken, összefüggésben az államhatalom bizonyos fokú megerősödésével, megjelentek olyan pénzkötelezettségek, amelyeket azelőtt természetben kellett teljesíteni. A rendszeren belül elsősorban az arisztokrácia fokozódó kereslete volt a növekedés motorja, miután a nagybirtok termelése elsősorban önmagát látta el, s többet nem is akart termelni. Mivel azonban a terméseredmények évről évre változtak, a nagybirtok mind terület, mind pedig munkaerő szempontjából igen pazarlóan működött. Ráadásul az ingyen munkaerő nem tette különösen hajlamossá a technikai újításokra. Az arisztokrácia növekvő kereslete akkor, amikor az államhatalommal együtt a közbiztonság is megerősödött, inkább a gazdaságon belüli profit növelésével volt kielégíthető.

A Karoling-kori gazdaságtörténet jelentős területe a kereskedelem, amely a központi hatalom megerősödése egyik hatásaként jött létre. Duby szerint ugyanis a piacok számának növekedése nem egyszerűen a kereskedelmi cserék növekedését jelentette, hanem a királyi hatalom növekedését is. A piacok környékén a béke és biztonság fenntartása állami feladat volt. Ezzel együtt egységesítették súly és mérték szerint a Karoling-kori pénzt, az ezüst dénárt. Az uralkodó másik fontos feladata volt a távolsági kereskedelem ellenőrzése. Miután a kereskedők gyakran idegenek voltak, és a helyi szokás nem védte őket, egyedül a központi hatalom védelme nyújthatott biztonságot nekik. Ez a kereskedelem jellegénél fogva luxuscikkek áramlását biztosította. Földrajzi szempontból két nagy kereskedelmi terület alakult ki, az északnyugati és a délkeleti. Összefoglalva, Duby arra a következtetésre jut, hogy a Karoling-korszak hatása két alapvetően fontos területen érvényesült. Egyrészt jelentősen terjedt és erősödött a pénzhasználat, másrészt a nagy hódító háborúk befejezésével a földesuraknak szükségleteik kielégítése végett saját földjeikből kellett valamilyen módon többet kajsajtolni.

A korszak folyamán és annak vége felé megjelentek a népvándorlás utolsó támadói Európában: a skandinávok 786 és 799 között, a 800-as években délen a muzulmánok, majd a 900-as években a magyarok. Ezeknek a rablói háborúknak több következménye is volt. A városok köré, védelmi célokból falakat emeltek, és a nagyobb biztonság miatt nem elhanyagolható mennyiségű gazdagság

is felhalmozódott a falak mögött. Miután alapvetően mezőgazdasági társadalomról van szó, talán még fontosabb volt az a tény, hogy a veszélyeztetett területekről a dolgozók egy része elmenekült, hogy egy másik földesúr birtokain telepedjen le, gyakran sokkal könnyebb kötelezettségeket hárcolva ki, hiszen ki tudhatta, hogy előzőleg milyen kategóriába tartozott. Duby azt is feltételezi, hogy – bár itt alapvetően rablőháborúkról volt szó – mégis kialakulhatott kapcsolat a hódítók és a helybeliek között, aminek következtében a pénzforgalom felélénkülésével lehet számolni, Amíg például a Karoling uralkodók igyekeztek a pénz állandó súlyát megtartani, addig 864-ben Kopasz Károly elrendelte, hogy verjenek kisebb súlyú pénzeket is, ami megsokszorozta a pénzmennyiséget és ezáltal gyakoribbá tette használatát. Az állandó veszélyhelyzet miatt katonailag megerősödő Nyugat lassan visszaszorította vagy letelepedett gazdálkodásra kényszerítette ezeket a barbár népeket, és megindult hosszú fejlődésének útján.

Európa különböző pólusain indult meg a gazdasági fellendülés, így az Északi tenger környékén, amely a 9–11. században az egyik leggyorsabban fejlődő térség volt. Angliában, a becslések szerint ebben a korban már a lakosság 1/12-e lakhatott városi jellegű településeken, és a városok sűrűsége elérte ugyanazt a fokot, mint a 14. században. A német területeken a fejlődés kevésbé volt gyors, de a birodalom létrehozásával megindult a Karolingokéra emlékeztető kereskedelempolitika, piacok kialakításával, erőteljes császári ellenőrzéssel, a nemesfénybányászat és a pénzhasználat növekedésével. Jórészt császári alapításokkal megindult a városiasodás. Gyors fejlődés következett be Normandiában is, nem utolsósorban a viking inváziók dinamikus hatására. Ennek az alapvetően pénzügyi fellendülésnek az okait Duby a háborúkban és abban a politikában találja meg, amely elősegítette az egyes helyeken felhalmozott nemesfémek elterjedését. Észak- és Kelet-Európában, miután egyre nehezebben tudták az erősödő Nyugattal szemben rablőháborúkkal biztosítani szükségleteiket, egy-egy fejedelem keménykezű, központi irányításával megindult az államok kialakulása, elterjedt a kereszténység. A kevésbé helyhez kötött életmóddal párosult vándorló mezőgazdasági termelést felváltotta egy sokkal jobban helyhez kötött gazdálkodás. A rablőháborúk során összeharcsolt és felhalmozott kincsek a Nyugattal kialakuló kereskedelemben és a belső fejlődés következtében egyre inkább pénzfórmát öltöttek, a pénzverés jogát pedig az erős központi hatalom tartotta a kezében.

Dél-Európában, ahol farkasszemet nézett egymással a nyugati kereszténység, Bizánc és az iszlám, az állandó háborúskodás miatt sokáig nem figyelhető meg gazdasági fellendülés. A változást a harcok során kialakult új haditechnikai eszközök segítségével végrehajtott ellentámadások után lehet érzékelni. A defenzívából offenzívába átváltó Dél-Európa rablőtámadásai jelentették a gazdasági fejlődés talán legfontosabb rugóját. Kialakult egy szabad paraszti réteg, amely védelmi okokból szorosan kötődött a városokhoz. A muzulmánokkal folytatott állandó harc az észak-spanyol területeken hatalmas fémszákmányt hozott. Mind többen menekültek az északi területekre, akik egyben az iszlám technikát is magukkal vitték, s növelték a népsűrűséget. Mindez együttesen vetette meg a térség fejlődésének az alapját. Itáliában az iszlám és bizánci területek közelsége állandó háborús és gazdasági kapcsolatokat alakított ki, amelyeknek egyik legjövődélmezőbb ága a rabszolgaszerző háború és a rabszolga-kereskedelem volt. Hamar létrejöttek olyan nagy kereskedővárosok, mint Velence, Amalfi, Pisa, Genova. Itt a veszélyhez szokott kereskedői mentalitás alakult ki, és az antik városi hagyomány erősebb továbbélése folytán a vidék szorosabban kötődött a városokhoz. A fejlődés rugója itt is a mezőgazdaságban keresendő, de mivel a térség annyira városközpontú volt, és a földesurak is inkább a városokban laktak, a pénzforgalom mindvégig jobban előtérben maradt, a nagybirtokok felbomlottak, s a 10. század folyamán a szolgáltatásokat inkább pénzben fizették a parasztok. A felesleget hivatásos kereskedők szállították a városokba, aminek következtében vidéken is fontossá vált a pénzhasználat, s ez pozitívan hatott vissza a paraszti gazdaságra. Nem hagyhatók figyelmen kívül az itáliai területek magasabb kulturális szintje, az írás és a számolás nagyobb elterjedtsége sem. Bár mind az északi, mind pedig az itáliai kereskedők megjelentek a kontinens belsejében, a belső területek gazdasági megélénkülésének az okát mégis a saját fejlődésükben kell keresni.

Miközben Európa szélén a háborúk által katalizált kereskedelem segítette elő a fejlődést, addig Európa belső területein kialakult az, amit a történészek feudális musnak szoktak nevezni. Duby szerint már a Karoling-időszak idején kezdett kiépülni, s az inváziók felgyorsították a folyamatot. Ez a politikai és társadalmi berendezkedés olyan agrárgazdasághoz illeszkedik, amelyen az arisztok-

rácia uralkodik, és így egy új rend keretei közé szorítja a gazdasági fejlődést. Az expanzió első jeleit nehéz észrevenni, hiszen a krónikások elsősorban az egyházi emberek, így érthető módon nem nagyon foglalkoztak a világi dolgok, az anyagi kultúra változásaival. Azonban írásaikból négy dolog kitűnik. Elég gyakran írtak éhínségekről. Vajon ezek az éhínségek nem a termelési szint és a fogyasztók egyensúlyának az ideiglenes felbomlását, a túl gyors demográfiai ugrást mutatják-e, amelynek hatásai, a csapások, éppen a fejlődés első jelének tekinthetők? A második újdonság, amire a krónikások felfigyeltek, az utak forgalmának szokatlan megélénkülése volt. A harmadik figyelemre méltó jel a templomok újjáépítésének a megindulása volt. S végül a negyedik újdonság egy új rend, a feudális struktúra kiépülését mutatja.

Mivel a Karoling-uralkodók nem tudták területeik védelmét biztosítani, hatalmas tartományok csúsztak ki fennhatóságuk alól, a monarchikus hatalom szétaprózódott, az ország védelme a helyi hatalmasságok, hercegek kezébe került, akik ezzel együtt az eredetileg királyi jogokat, a parancsolás, a bírászkodás, a büntetés jogát is megszerezték maguknak. Gyakran ezek a nagyobb területi egységek is tovább aprózódtak. Miközben elhalványultak a régi rablóbáborúk és inváziók emlékei, létrejött egy újfajta felfogás, egy új béke-konceptió: az Isten békeje. Indokolása így hangzott: Isten a felszentelt királyok kezébe helyezte a béke és az igazság megvédésének a feladatát. Mivel azonban a királyok kudarcot vallottak, helyettük a püspökök feladata lett a rend fenntartása, és ezt a világi főurak támogatásával kellett biztosítaniuk. Helyi zsinatok jöttek létre, ahol a területi arisztokrácia nagyjai is megjelentek. A zsinatokon szabályozták a háborús szokásokat, bizonyos tilalmakat rendeltek el, mintegy keretet adva a háborúknak. Ezen egységes, morális szabályokat az egyház minden keresztény számára, a kiátkozás terhe mellett kötelezővé tette. Így például az év meghatározott napjain, a fontos vallási ünnepeken megtiltotta a hadviselést, és az egyes társadalmi rétegekkel, az egyház népeivel és a szegény elemekkel szemben tilosnak nyilvánította a háborút. Nem szabad azt hinnünk, figyelmeztet Duby, hogy ezeket a szabályokat mindenki pontosan betartotta, de mindenképpen erősen hatottak a korra. Ez különösen fontos volt akkor, amikor a központi hatalom szétesése következtében kis politikai egységek alakultak ki, amelyek nagyon könnyen állandó rablóbáborúba keveredhettek egymással.

Az egyház a lekötetlen katonai energiákat a fejlett gazdasággal rendelkező iszlám területek felé irányította a keresztes háborúk meghirdetésével, amelynek eszméje a békekonceptióból eredt. Ugyanakkor ellensúlyozásul legitimizálta a földesúri kizsákmányolást, mintegy a dolgozók biztonságának áraként tüntetve fel azt. Mindez jól jelezte a valóságos helyzetet, és a feudális struktúrák megszilárdulásának tükröződéseként megjelenik a három rend teóriája. Eszerint Isten különböző feladatokat osztott ki az emberek között. A papi rend a társadalom többi tagjának a lelki üdvéért imádkozott. A hierarchia tetején helyezkedett el, így a megtermelt javak jelentős része ment át tagjainak kezébe, amelynek egy része a szegények között szétosztott adományok formájában került vissza a termelőkhez. Persze létezett a papságnak egy olyan rétege, amely földjein maga dolgozott, így közelebb állt a parasztokhoz, ám a legtöbben csak a privilegizált szerep folytán nekik jutó jövedelmekből éltek. A harcosok rendje védelmezte a dolgozó osztályokat, szavatolta biztonságukat a külső támadásokkal szemben. Ez az időszak volt az irodalom által megénekelte lovagi korszak, amelynek életformája jelentős terheket rakott a parasztság vállára, hiszen egy komolyabb harci páncélzat, felszerelés és a mén kisebb vagyonnal ért föl. Legalul helyezkedtek el a dolgozók, akik munkájukkal fenntartották az első két rendet, ehhez pedig e rendeknek a dolgozók érdekében végzett valódi vagy képzelt munkája adott igazolást.

Gazdasági téren a feudalizmus nemcsak az előbb vázolt társadalmi hierarchiát, hanem a feudális nagybirtokrendszer alapján kialakult gazdasági rendszert is jelöli. Nem volt teljesen új képlet, de a politikai hatalom fejlődése szinte észrevehetetlenül átgyúrta. Megerősödtek az arisztokrata földvagyonok, felaprózódásuk csökkent, részben az egyház számára nyújtott adományok háttérbe szorulásával. Ennek egyik oka az volt, hogy az eddig jellemző földadományokat kezdték főiváltani a pénzadományok. A világi földvagyonokat egy új örökösödési elv előtérbe kerülése is összetartotta: a család már lehetőleg csak az egyik fiúnak, a legidősebbnek engedte meg a házasságkötést. A másik oldalon pedig egységesültek a paraszti kötelezettségek, amelynek három fő fajtája alakult ki. A földesúrnak a paraszt fölött gyakorolt személyi hatalma alapján követelt robot, a földtulajdon alapján behajtott szolgáltatások, amelyeket általában terményben vagy pénzben adtak, és a királyi hatalom számára behajtott adók, amelyeket éppen a központi hatalom gyengesége miatt a földes-

urak egy része gyűjtött be. Nem mindenkinek volt joga ez utóbbit beszedni, és ez a földesurak gazdasági megkülönböztetésének az egyik legfőbb kritériuma volt. A földesurak két nagy rétegét lehetett megkülönböztetni. Egyik oldalán álltak a nagyok, akik nem saját maguk igazgatták földjeiket, aminek következtében közöttük és a parasztok között kialakult a birtokokat igazgatók egy csoportja. A másik oldalon volt a többi földesúr, akik kisebb földbirtokokon, de közvetlenül irányították a gazdaságukat, s mivel közeli kapcsolatban álltak a parasztokkal és a földdel, a 12. századi nagy gazdasági dinamizmus egyik legaktívabb tényezőjének tekinthetők. A mezőgazdasági termelés megerősödésében kell keresnünk a gazdasági fellendülés alapját.

Milyen tényezők járultak hozzá a fellendüléshez? 1. A kialakult társadalmi struktúra következtében állandóan jelenlevő földesúri nyomás. 2. A klimatikus vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy Európára ebben a korszakban egy melegebb és kevésbé nedves időszak köszöntött, amely kedvezett a meginduló mezőgazdasági fellendülésnek. 3. A demográfiai változások, amelyek a még mindig nem kielégítő forrásanyagon nagyon nehéz pontosan felmérni. Az azonban megállapítható, hogy Anglia lakossága 1086 és 1346 között megháromszorozódott. Duby több tényező együttes hatásának tulajdonítja a demográfiai változást. Létrejött a már előzőleg tárgyalt feudális rend és béke, amely oly erős segítséget talált Isten békéjének koncepciójában. (Igaz, jegyzi meg Duby, jelentőségét nem szabad eltúlozni, hiszen ezek után sem szűntek meg soha a háborúk Európa területén.) A fellendülő élelmiszertermelés adta meg a növekvő lakosság ellátásához szükséges élelmennyiséget. 4. A dolgozók körén belül is lassan befejeződött a már korábban megindult folyamat, kialakult a jogilag egységes parasztság, ezzel együtt a jobbágyi rendszer vált általánossá. A jobbágyjogi egységesülésével és a nagy rabszolga csapatok szétesésével jelentősen megnövekedett az önálló, családi termelősek száma, hiszen a volt rabszolgák megházasodtak, és megkezdték az addig csak a szabad paraszti rétegekre jellemző önálló termelést a használatukra bocsátott parcellákon. 5. A szabad földterületek már a 7. század óta megfelelő mennyiségben álltak rendelkezésre. A fejlődést alapvetően hátráltatta a munkáskéz hiánya és a technikai felkészületlenség. A Karoling-korszak és a XI. század vége között megindult népességnövekedés és technikai változás az elegendő földmennyiséggel együtt egyszerre biztosította a mezőgazdasági termelés három alapvető tényezőjét (ember, föld, szerszám).

E három tényező közül a technikai faktorról nem foglalkozott eddig Duby, bemutatása ezután következik. Talán ez az a terület, ahol a források hiánya a legkiütközőbb, így nagyon sokszor nem teljesen ellenőrizhető feltevésekkel kell dolgozni. Az egységes étkezési szokások elterjedését, ami a kenyérfogyasztást állította a középpontba, nagyon jól mutatja a malmok számának a növekedése. A malomépítés azonban nagyon drága befektetés volt, így szinte csak a földesurak engedhették meg maguknak. A befektetés azonban megtérült, hiszen a XII. század folyamán a malmokból befolyó földesúri jövedelmek jelentették az összes földesúri jövedelmek jelentős százalékát. A növénytermesztésben megindult bizonyos növényfajták tudatos kiválasztása, amelyet gyakran a földesúri kívánalmaknak megfelelően kellett végrehajtani. Például Picardiában a termesztett növények közül eltűnt a tönkölybúza, helyette a lovagi életformával a lovak fenntartásához nélkülözhetetlen zab, illetve a fehérkenyér sütéséhez használt búzafajták jelentek meg. Elmondható, hogy a korszak mezőgazdasági fejlődése alapvetően a kenyérgabonák termesztésének a kiterjesztését jelenti. Ugyanakkor nem minden téren változott a mezőgazdasági gyakorlat. Ugy tűnik, hogy a VII. és a XII. század között alkalmazott gyakorlat között nem volt alapvető differencia. Az állattartás továbbra is extenzív maradt, így a föld minőségének a megtartása érdekében oly fontos trágyázást alig alkalmazták, talán egyes területeken a márgázás terjedt el. Általában megmaradt a kétnyomásos gazdálkodás, amely rendszerben ősszel búzát, rozst, tavasszal árpát és zabot termesztettek. Ez alól egyes nagyon jó talajadottságokkal rendelkező területek kivételt jelentettek, így például Pacardiában már a háromnyomásos gazdálkodást alkalmazták. A nagy, szabad földterületek miatt a nyomáskényszer nem terjedt el, gyakran lehetett találkozni még csak félig helyhez kötött mezőgazdasági termeléssel.

A terméseredmények javulása azonban azt mutatja, hogy valamilyen változás azért történt. Ennek egyik oka a munkáskezek számának a növekedése, a másikat pedig a mezőgazdasági termelés alapvető eszköze jelentette. Ezt a források minden megkülönböztetés nélkül aratumnak vagy carucanak nevezték. Ennek ellenére az eke tökéletesedésének a hipotézisét el kell fogadnunk, hiszen megjavult a föld megmunkálása, s ez növelte a terméshozamot. Növekedett az állatok száma, javultak a fogatolási eljárások, az ökröt kezdte felváltani a ló. Ez a vonóerő növekedését eredményezte.

A ló előnye a gyors mozgásban rejlett, és abban, hogy bár rövidebb igeig, de sokkal nagyobb erő kifejtésre volt alkalmas, mint az ökör. Fenntartásának a költségei azonban csak a gazdagabb területeken tették lehetővé a használatát, hiszen patkolni kellett és zabbal táplálni, amit a már jelentős tavaszi vetéssel rendelkező területek tudtak csak biztosítani. Emellett sokkal drágább volt, mint az ökör, ráadásul ha elpusztult, csak a bőrét hasznosították, míg az ökörnek a húsát is elfogasztották. Az ekén megjelentek bizonyos vasalkatrészek. A fémfeldolgozás technikáját már az arisztokrácia fegyvergyéneinek kielégítése közben tökéletesítették. A változásokkal párhuzamosan és következtében a szerszámok felértékelődtek a földhöz képest, és ez nem maradt hatás nélkül, mivel az ingóságok: a szerszámok, az ígásállatok nagy értéket képviseltek. Nagyon valószínű, mondja Duby, hogy a technikai fejlődés elősegítette a hitel kialakulását a mezőgazdaságban. Másrészt sokan nem juthattak éppen pénzhiány miatt, a megfelelő eszközökhöz, így az eddigi jogi egységet kezdte felbontani a szerszámok tökéletesedéséhez kapcsolódó anyagi differenciálódás.

Az 1:2-ről 1:3-ra javuló termésarányok következtében visszaszorulóban volt a robotmunka. A javuló technikai szint mellett így saját munkaerejét és szerszámaikat egyre jobban ki tudta használni a parasztság. A régen kialakított mansusok túl nagyoknak bizonyultak, és több család is költözött rájuk. Ezzel párhuzamosan elkezdtek felparcellázni a még megmaradt nagybirtok egy részét. A javuló technikai szint és a lakosság növekedése most már biztosította a művelt területek kiterjesztését, és megkezdődött az újak feltörése. Ezzel eljutottunk a 12. század fellendülésének alapvető jellegzetességéhez. Miközben megindultak a túlnépesedett területekről a hospesek, a földesúri mentalitás is átalakult. Kezdetben egyszerűen csak tudomásul vették a változást, majd miután észrevették az ebből számukra következő előnyöket, támogatták azt. Az új területek feltörése több módon mehetett végbe. Gyakran megnövelték, ha erre meg volt a lehetőség, a falu környékén elhelyezkedő termelési területet. Új települések jöttek létre eddig teljesen lakatlan részeken. Először a világtól elvonulni akaró remetek jelentek meg a vad területeken, majd őket követték a különböző szerzetesrendek, elsősorban ciszterek, végül pedig a parasztek. A technikai fejlődés arra is lehetőséget adott, hogy a falutól különálló, tanyaszerű települések (bocage) jöjjenek létre, ami azt mutatja, hogy már nem voltak annyira rászorulva a falusi közösségre, a mezőgazdasági munka ilyen településeken sokkal egyénibb módon folyt. Végül teljesen új falvak is létrejöttek, gyakran földesúri kezdeményezésre és támogatással. Ebben az esetben hatalmas beruházásról volt szó, hiszen például az Elbán túlra hozzávetőlegesen 200000 hospeset telepítettek le. A földesúr számára talán ez a megoldás volt a legkedvezőbb, mert jogi fennhatóságukat továbbra is fenntarthatta a falu fölött – ugyanakkor a telepesek is jól jártak. A minden bizonnyal nagyon fáradtságos feladat elvégzésének az érdekében kedvezőbb jogi körülményeket kellett, hogy biztosítson nekik a földesúr.

A lassan meginduló, aztán egyre erőteljesebbé váló folyamat következményeit több területen lehet lemérni. Mind több föld került művelés alá, csökkentve ezzel a hatalmas lakatlan részek nagyságát. A szabad térségek csökkentésének következtében, az egy-egy központ körül kialakult termelési egységek sokkal jobban szabályozták termelésüket, amely egyre kevésbé volt extenzív. Ismét kialakult az egyensúly a termelési szint és a népesség száma között. Megindult a parasztság helyzetének a javulása. A mansusok eltűntek, új földbérlet típusok alakultak ki: az úrbéres bérföld (censive), és a terménydízmszás bérföld (tenure à champart). Az első esetben az évi teljesítendő szolgáltatást pontosan előre meghatározták, a másodikban pedig a betakarított termés alapján alakították ki a kötelezettségek arányát. Ez utóbbi sokkal jobban megfelelt az újonnan feltört területek esetében, mert a terméseredmények nem előre voltak meghatározva. A szolgáltatások a parcellát terheltek, használati jogát egyszerűen át lehetett ruházni más termelőre, amely folyamat általában kizárta a robotszolgáltatás fenntartását. Az újonnan jött telepesek, a hospesek különben is kedvezőbb helyzetben voltak, kedvezményeik pedig precedenst teremtettek, és a földesurak kénytelenek voltak bizonyos fokig lazítani jobbágyaik helyzetén, hogy idővel ők is megkapják ugyanazon jogokat, mint a hospesek. Ugy tűnik, foglalja össze Duby, hogy a demográfiai fejlődés, a technikai eszközök tökéletesedése és a mezőgazdasági területek szélesedése olyan többletmennyiséget jelentettek az arisztokrácia számára, hogy az egy időre könnyíthetett a parasztság gazdasági elnyomásán.

A 12. század a hódító parasztek kora volt. A jobbágyok helyzetének javulása több szinten is megfigyelhető. Kezdték eltűnni a kis szabadparaszti birtokok, ugyanakkor a bérföldek gazdasági helyzete hasonlóvá vált az addig sokkal jobb helyzetben levő szabadparaszti birtokokhoz. Egy, a földre alapozott, rugalmasabb szolgáltatási rendszer alakult ki. Írásban rögzített privilégiumokat kap-

tak. A parasztság a fejlődés során elérte, hogy kötöttségeik lazuljanak, de teljesen nem tudták azokat lerázni; a földesurak így is elvették tőlük termelt javaik nagy részét, de olyan módszerrel, amelyet bizonyára segített az egyre élénkülő pénzforgalom.

Duby a bencés kolostorok leírásával mutatja be a földesúri gazdasági mentalitást és viselkedést, mert ugyanúgy, mint a világi földesurak, a kolostorok gazdaságának alapvető jellemzője szinten a költsékes volt, és mert sokkal több forrás beszél róluk, érthető módon. Duby Cluny kolostort emelki ki példaként. Az 1150-ben íródott *Constitutio expensae* a kolostor gazdasági elképzeléseit tartalmazza. Eszerint az elsődleges feladat a kolostor közösségének megfelelő életvitel biztosítása volt. A földeket több részre osztották föl, melyek élén egy-egy elég nagy autonómiával rendelkező szerzetes állt. Mivel a vagyon közös volt, a részterületek a központot és egymást is ellátták. Elterjedt azonban az a felismerés, hogy érdemesebb a termények egy részét helyben eladni, és a pénzt szállítani tovább, aminek következtében a pénzhasználat egyre fontosabbá vált. Olyannyira, hogy idővel a termelést sokkal pénzorientáltabbá alakították át, és elkezdték a saját maguk fenntartására fordított élelmet is vásárolni. Az árak azonban a pénzhasználat következtében természetesen felszöktek, ami deficitessé tette a kolostor termelését, és ezzel válságba sodorta azt. A kolostor kölcsönökkel próbált kilábalni nehéz helyzetéből, nem sok eredménnyel. A ciszterek teljesen más rendszerű gazdálkodást alkalmaztak. Szabályaik egy sokkal aszkétikusabb és tevékenyebb életmódot követeltek meg. Földjeiken saját maguk dolgoztak, termeltek. Új szerzeteseiket gyakran a dolgozók közül vették maguk közé, kolostoraikat az újonnan feltört földekre építették. Az új, jó minőségű földek és aszkétikus életmódjuk következtében többet termeltek, mint amennyi saját fenntartásukhoz kellett, a felesleget eladták, és ebből technikai eszközeik színvonalának emelését fedezték. Nem véletlen, hogy ebben az időben a cisztercita kolostorok képviselték a legfejlettebb technikát. Összefoglalva: Duby szerint két fő gazdasági szemléletet tükröznek a források, a saját maga fenntartására termelő házi gazdaság mély gyökereit, illetve a hitel, az adásvétel gyakoribbá válását. Ezt mutatják a földesúri jövedelmek elemzései is.

A földjáradék, amely a földtulajdonból eredt, arányait tekintve egyre kevésbé volt jelentős, mert régóta megállapított mennyiséget jelentett, s úgy tűnik, hogy a Karoling-korszak óta nem nagyon változott. Ujdonság a Karoling-időkhöz képest, hogy a régi robotszolgáltatásokat már inkább pénzben fizette a parasztság. Mindez jól magyarázható. Az új termőterületek bekapcsolásával érezhetően csökkent a föld értéke, és az új területeken bevezetett rugalmasabb szolgáltatások, amelyek az évi terméseredményekkel arányosan határozták meg a földesuraknak fizetendő járandóságot, sokkal többet hoztak a földesúr konyhájára. Az újfajta szolgáltatásokat szinte mindig pénzben hajtották be. Persze, mondja Duby, a pénzszerzésnek más módja is volt. A szolgáltatások a földet terhelték, így a bérlők elég könnyen cserélődhetek rajta, ami nem akadályozta meg a földesurat abban, hogy minden egyes cserénél pénzt csikarjon ki valamilyen jogcímen a parasztoktól. De a legtöbb pénzt a földesúr a malmokból, a sütőkemencékből, a tizedből húzta. Duby három megjegyzést fűz ehhez. 1. A földesúri jövedelemnövekedést jól viselte a parasztság, sőt az általános fejlődés következtében az ő helyzete is érezhetően javult. 2. Láthatóan egyre fontosabbá válik a pénzhasználat. 3. Mindezeket az előnyöket a földesúr akkor tudta igazán kihasználni, ha közvetlenül ellenőrizte, szervezte a termelést. A járadék ilyen esetben kevesebbet számított, több folyt be a közvetlen termelésből. Fontosabbá vált az uradalom, amelyet az uradalmi személyzettel műveltetett meg. Ők kisföldeket kaptak az uradalom mellett, hogy az ekkor jellemző paraszti mobilitás ellenére a földesúr magához kösse őket. Robottal és bérmunkával tartoztak a földesúrnak, de egyre inkább előtérbe került a bérmunka, mert a földesurak rájöttek, hogy a fizetett munkaerő jobban dolgozik, és a robot megváltásából befolyt összegből fizetni is tudták a napszámos munkát. Jelentős pénzjövövedelmek folytak be a földesúrnak az emberek fölött gyakorolt hatalmából is. A bíraskodás volt az a terület, ahol a legtöbbet ki lehetett sajtolni az emberekből. Azok, akik megszerezték az eredetileg királyi felségjog alapján szedett adók behajtási jogát, olyan réteget alkották, amely minden bizonyonyal elegendő pénzzel rendelkezett, hogy költsékes életmódjával elősegítse a pénzhasználat terjedését a gazdaságban.

A költsékes életmódhoz azonban olyan áruk is kellek, amelyeket csak kereskedők tudta beszerezni. A kereskedelem fejlődése itt nem ugyanazon okok miatt következett be, mint 100–150 évvel korábban Európa peremvidékein, hanem a földesúri szükségletek és az életszínvonal növekedése serkentette, amelynek alapját a mezőgazdasági termelés növekedésében lehet megtalálni.

Lassan kialakultak a városok. Régebben is voltak városok, de csak mint katonai és vallási centrumok. Ehhez a maghoz kapcsolódott a kereskedelmi és a kézműipari rész, a váralja. A váralja elsősorban a földesúri udvar igényeinek a kielégítését kellett, hogy biztosítsa. Eredendően szinte uradalmi kötöttségek szabályozták életét, majd a fejlődés folyamán egyre inkább kezdett elszakadni a földesúri kötelékektől, hogy a 12. század végére jelentős részük teljesen megszabaduljon a földesúri gyámkodás alól. A váralja egyrészt a helyi piacra termelt, másrészt távoliakra is, luxuscikket, jó minőségű bort, értékes szövetet. A szőlőtermelés erőteljesen kapcsolódott a városhoz, hiszen teljesen más munkát kíván. E kisebb területen végzett, de annál összetettebb munkát a város lakói sokkal jobban tudták biztosítani. Az értékes szövetek gyártása is megindulhatott egy eddig pontosan meg nem határozott újítás révén. Az egyre specializáltabb munkát szervezni kellett, ezt csak olyan város tudta megoldani, amely kikerült a földesúri függés alól, és a textilipart a nagy távolságokra szállító kiskereskedők vették kézbe, mert a bor és a szövet szállítását csak a hivatásos kereskedők tudták megoldani. A munka jelentős veszélyekkel járt, ezzel szemben, illetve éppen ezért megadta a gyors meggazdagodás lehetőségét az egy-egy nyélbeütött üzlet és a szerencsésen leszállított áruk eladása után. A kereskedőket a városban lassan mint külön rendet kezdték emlegetni a hagyományos három mellett.

A 12. század utolsó harmadára teszi Duby a városok fejlődésének legdinamikusabb korszakát, amit az egyre épülő városfalak is jeleztek. A város küzdelmét a földesúr ellen a városi, gazdag nagycsaládok irányították, akik ezt úgy próbálták kiharcolni, hogy közben a kötelékek előnyeit (védelem, adókedvezmény) igyekeztek átmenteni. A gazdagok egy-egy nagy kereskedőcsalád köré csoportosultak, és a csoport irányította a privilégiumokért folytatott küzdelmet. Mindenekelőtt a személyes függés ellen léptek föl, hiszen munkájához elengedhetetlen volt a személyes szabadság, de a város környéki földtulajdonokra nehezedő szolgáltatásoktól is igyekeztek megszabadulni. A gazdag polgárok gyakran megvették, majd a város lakóinak bérbe adva műveltették a földeket. A városi képlet megerősödése vezetett a központjában egy-egy várossal rendelkező területi hercegségek megszilárdulásához, ami jelentősen növelte a belső biztonságot, elősegítve a nagy piacok kialakulását, a kereskedelem fejlődését. Ezzel együtt jelent meg egy új réteg, a rendfenntartóké, akiket, s ez fontos változás, már nem földdel, hanem pénzzel kötött magához a földesúr. Bár a 12. századi lakosság félig paraszti életmódot folytatott, a város pénzügyeinek intenzívebbé válása elterjesztette a környező mezőgazdasági területeken a pénzhasználatot, az adásvétel mindennaposává vált. Kezdték kialakulni egy olyan termelés, amely nemcsak a család fenntartására és a szolgáltatások teljesítésére irányult, hanem a városi piacon való eladásra is. Bár a 12. század még alapvetően önálló maradt, a pénzhasználat – amely a középkor kezdeti óta állandóan terjedt –, egyre fontosabbá vált a dolgozók és a földesurak kapcsolatában. Az így terjedő pénzhasználat meggyorsította a fejlődést. Persze a 12. században a pénz még nem hatotta át úgy a gazdaságot. A fejlődés egyik legfőbb féke pedig a földesúri mentalitásban keresendő, amelynek ideálja: nem létrehozni, hanem felélni, úrként mutatkozni. Miközben egyre fejlődött a pénzgazdaság, a földesurak elítélték a profitszerzést. Mindez azért olyan fontos, mert a gazdaság alapvetően a földesurak köre szerveződött, és a többi társadalmi réteg ideálja éppen az volt, hogy bekerüljön az arisztokráciába, és hasonló életmódot folytasson. A fejlődést az segítette elő, hogy ekkor még a pénztőke felhalmozása helyett a föld és az emberek fölötti hatalom felhalmozása állt a középpontban, és az ebből szerzett profit, amely a költséges életmódot szolgálta, serkentőleg hatott a kereskedelemre. Itália jelentette a kivételt, ahol a profitszerzés helyett kapott az arisztokrácia gondokodásában. Itt a pénz nemcsak mérték volt, hanem valódi érték, kapitalista szellemű szerepet kapott.

A 12. század utolsó évtizedei – foglalja össze Duby – az európai gazdaság fejlődésének fontos korszakát képezik. Az eddig bemutatott jelenségek jól mutatják, milyen jelentős változások zajlottak le. Az 1200-as évekre azonban a demográfiai fejlődés már problémákat jelzett. Szükségessé kezdett válni a földmennyiség, általában a paraszti állapotok romlani kezdtek, a városi vitalitás felülmúlta a faluét, a városi gazdaság kezdett meghatározóvá válni. 1180 körül megkezdődött az üzletemberek korszaka. (Georges Duby: *Guerriers et paysans*, VII–XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne. Paris, 1973, 308.)

Dercze Zoltán